

І. Г. ШОВКОПЛЯС
(Київ)

СУПОНЕВСЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА

Супоневська палеолітична стоянка знаходиться на північній околиці с. Супонева, за 8 км на південь від м. Брянська.

Перші відомості про знахідки кісток викопних тварин, що супроводжувалися численними відщепами кременю, надійшли від селянина с. Супонева В. І. Зайцева, який доставив ці знахідки в Брянський музей влітку 1925 р.

Місцевий краєзнавець, директор Брянського музею С. С. Деєв, вивчаючи ці знахідки, помітив на кістках мамонта та кременях сліди обробки їх рукою людини.

Пробні невеликі розкопки (площею 1 м²) С. С. Деєв провів на місці первинних знахідок наприкінці серпня 1925 р. Ці розкопки підтвердили припущення про існування тут палеолітичної стоянки.

Восени того ж року Г. Ф. Мирчинк, який робив геологічне обстеження берегів р. Десни, знову провів незначні розвідувальні розкопки, що також підтвердили наявність тут слідів стоянки з потужним культурним шаром, який складався із скупчення кісток тварин пізньольодовикової епохи і великої кількості кремінних виробів та покидьків виробництва.

Відкриття Супоневської стоянки, що була єдиною на той час у межах кол. Брянської губернії (найближчою до неї була тоді Мезинська стоянка на Чернігівщині), привернуло увагу наукової громадськості Москви та Ленінграда. Дослідження стоянки було доручено спеціальній комісії музейного відділу Наркомосу РРФСР та ГАІМК на чолі з П. П. Єфіменком, яка й провела перші великі розкопки в червні—липні 1926 р.

Уже перші дні розкопок показали винятково велику насиченість культурного шару залишками кісток тварин, виробами із кості та рогу, а також численними кремінними виробами¹.

Розкопки стоянки були продовжені далі в 1927 р. тією ж комісією під керівництвом Б. С. Жукова. Внаслідок цих розкопок був знай-

¹ Речовий матеріал загальною кількістю понад 9000 предметів із розкопок 1926 р. зберігається в Музеї антропології та етнографії АН СРСР у Ленінграді, а документація — у рукописному архіві ІМК (справи № 199, 218, 232 і 236 за 1926 р.).

дений ще численніший викопний матеріал¹. Під час робіт 1927 р. у сусідньому с. Тимоновці була відкрита ще одна пізньопалеолітична стоянка, яка стала потім об'єктом окремих досліджень на протязі ряду років².

У 1928 і 1929 рр. невеликі розкопки в Супоневі провів В. О. Городцов³.

Матеріали Супоневської стоянки не були науково опрацьовані та опубліковані, а тому залишилися невідомими широкій науковій громадськості. Значна ж частина документації була втрачена або виявилась непридатною для вивчення.

Розкиданість речових матеріалів, а також недостатність документації утруднювали освітлення цієї пам'ятки. Трудність вивчення полягала ще й в тому, що стоянка розкопувалась без застосування нової методики дослідження археологічних пам'яток, згодом розробленої і блискуче застосованої П. П. Єфіменком під час його розкопок на палеолітичних стоянках коло с. Костенок, Воронежської області.

Проте численні зіставлення даних про глибину та умови знахідок окремих предметів і комплексів, виявлених в щоденниках, звітах, рисунках, польових і колекційних описах, дозволили відтворити конструкцію та розміри житлових і господарських споруд, що були розкопані на стоянці.

Село Супонево знаходиться на правому березі р. Десни, який, як і у більшості річок Північної півкулі, досить високий і різко обривається до долини, в той час як лівий — низький, непомітно підвищуючись до вододілу, простягається на багато кілометрів. Правий берег р. Десни в цьому місці являє собою крейдне відслонення, яке в багатьох місцях перерізане короткими стрімкими балками та долинами невеликих річок.

Місцем проживання первісного людського колективу, який залишив після себе Супоневську стоянку, було устя однієї з найбільших давніх балок, що відомо тепер під назвою Баранячий Лог. Її лівий крейдианий схил дуже високий і стрімкий, у той час як правий — пологий і поступово знижується в напрямі до р. Десни.

Цей правий пологий схил балки, що захищався вищим лівим схилом від холодних північних вітрів, і був місцем розташування стоянки. Він являє собою другу надзаплавну терасу р. Десни, яка підноситься на 25 м над сучасним рівнем річки. В давнину стоянка знаходилась безпосередньо коло води, яка іноді заливала стоянку, про що свідчать залишки шару алювіального піску, які місцями перекривають горизонт із знахідками.

Культурний шар лежав у нижній частині пізнього (вюрмського) лесу і був зв'язаний з горизонтом викопного ґрунту рісс-вюрмського міжльодовиков'я, що добре розвинутий на водорозділі в околицях с. Супонева. Лесовий покрив на місці стоянки дуже розмитий і зруйнований втручанням сучасної людини (площа стоянки перерізана глибокою

¹ Матеріал розкопок 1927 р. чисельністю понад 20 000 предметів зберігається у Музеї антропології МДУ (колекція № 346).

² М. В. Воеводський, Тимоновская палеолитическая стоянка, Русский антропологический журнал, 18, вып. I—II, 1929.

³ Матеріали розкопок 1928—1929 рр. зберігаються в Музеї антропології МДУ (колекції № 423 і 426).

дорогою). Тому знахідки місцями опинились на сучасній денній поверхні, що й було причиною відкриття самої стоянки.

Фауністичний комплекс стоянки звичайний для пізньопалеолітичних поселень Східно-Європейської рівнини. На відміну від Західної Європи з її фауною „північного оленя“ тут до самого кінця льодовикового періоду продовжує існувати так звана „мамонтова“ фауна.

Для пізнього палеоліту Східної Європи, в тому числі і для Супоневської стоянки, характерна „змішана фауна“, існування якої пов'язане з особливостями кліматичних та географічних умов, що сприяли зближенню ландшафтних зон в окремих районах.

Під час розкопок у Супоневі були виявлені численні залишки пізньопалеолітичних тварин, більшість з яких належить мамонту й пещю. Крім того, виявлені залишки коня, північного оленя, россомахи, вовка, зайця, бика, носорога та ін. Кістки птахів, що дуже погано збереглися, були знайдені в меншій кількості, тому встановити видові ознаки їх майже неможливо¹. Кісток риб не було знайдено зовсім, хоч, поза всяким сумнівом, мешканці стоянки, які жили коло річки, займалися ловлею риби. Ймовірно, що кістки риб, як і значна кількість кісток птахів, не дійшли до нашого часу через свою порівняльну недовговічність і, особливо, через несприятливі умови залягання культурного шару, які привели до зруйнування навіть досить міцних і великих кісток тварин, у тому числі й кісток та бивнів мамонта.

Околиці стоянки являли собою в той час справжню тундру. Деревна рослинність була дуже рідкою і зосереджувалась, головним чином, у захищених долинах річок та балок.

Загальна площа стоянки, розкритої розкопками, становить 200 м². Знахідки розподілялись на ній дуже нерівномірно. В окремих місцях були великі скупчення кісток та кременю при наявності заглиблень із великою кількістю золи та вугілля. Їх можна вважати залишками жител-напівземлянок, дуже поширених в епоху пізнього палеоліту та відомих і на ряді інших стоянок (Костенки I, Гагарино, Афонтова гора II, Гінці та ін.).

Поза такими скупченнями знахідки траплялися значно рідше і не являли собою будь-яких комплексів. Загальна площа поширення культурного шару не була точно встановлена розкопками, проте можна припускати, що стоянка розкопана лише частково.

Кремінні вироби в Супоневі становлять найчисленнішу групу знахідок. Кремінних плиток і гальок, відщепів і пластинок, закінчених знарядь і покидьків виробництва на розкопаній площі підібрано понад 30 000. Можливо, їх на стоянці було значно більше, якщо взяти до уваги, що деякі інші частини стоянки залишились нерозкопаними або були зруйновані.

Сировинний матеріал для кремінних виробів місцевого походження: його добували понад кручами р. Десни, у верхній течії р. Супоневки, що недалеко протікає, а також у балках, розташованих в околицях стоянки. Крім плиткового кременю, що залягав потужним прошарком у крейдяних відкладеннях, застосовувався також і галечниковий кремень. Поганою якістю заготовок пояснюються невеликі, а інколи зовсім

¹ Як повідомив В. І. Громов, вдалося встановити один із видів качки.

мініатюрні розміри виробів з кременю (рідко перевищують 6—7 см). Багато з них мають на собі залишки желвачної кірки. Кремень, як правило, темний, непрозорий; сліди легкої голубуватої патини спостерігаються лише на невеликій кількості предметів. Зрідка траплялися кремені коричневатого кольору; можливо, вони походять з інших місцевостей і були занесені на стоянку її мешканцями.

Для кременної індустрії Супонева характерна надзвичайна різноманітність форм, серед яких переважають різні ріжучі інструменти (різці всіх типів, ріжучі вістря, пластинки з притупленим краєм), скребачки та численні проколки. Подібний характер кременних знарядь свідчить про високий ступінь техніки обробки кістки та рогу, що цілком підтверджується знахідками на стоянці великої кількості виробів з цих матеріалів.

Кременна індустрія Супонева найближча до індустрії Мезинської, Тимоновської та Чулатовської I стоянок. Цілком особливу форму кременних знарядь являють різці з поперечним сколом („різці супоневського типу“), окремі екземпляри яких знайдені тільки в Тимоновці, Чулатові I, а також у нижньому шарі Костенок I.

Наявність на стоянці великої кількості заготовок, пластинок, відщепів та осколків указує на те, що обробка кременю та виготовлення знарядь з нього в значній мірі провадилась безпосередньо на самій стоянці.

Вироби з кістки та рогу, знайдені на стоянці, звичайні для пізнього палеоліту. Це — різноманітні проколки, голки, наконечники списів та дротиків, випрямлювачі („жезли начальників“), клини, прикраси та предмети культу (буси, діадеми, фрагменти браслетів та ін.).

Особливо численні уламки кістки та рогу із слідами роботи на них. На ряді пластин з бивнів мамонта є вирізані зображення, серед яких можна виділити стилізовані зображення риб, подібні до знахідок на Тимоновській стоянці. Заслугує на увагу уламок бивня мамонта з різним геометричним орнаментом в стилі меандра, аналогічний орнаменту мезинських „пташок“, та браслета.

З інших знахідок значну групу становлять куски червонобурої вохристої фарби, знайдені майже на всіх розкопках і від присутності яких культурний шар набув місцями відповідного офарблення.

Матеріали з Супоневської стоянки дають підставу для твердження про те, що одним із основних джерел існування її жителів було полювання на мамонтів, носорогів, коней та на інших тварин. Деякі кістки цих тварин мають на собі сліди використання у вигляді насічок, розколів, нарізів та ін.

Між тим значно більша кількість кісток, головним чином мамонта, не має ніяких слідів використання. Вони становлять досить велике скупчення, причому частина з них зберегла анатомічне положення суглобів, що вказує на повну нерозчленованість туш тварин або їх окремих великих частин.

Подібний стан залишків дає підставу припускати, що первісна людина, поряд з активним мисливством, досить часто використовувала також у замороженому стані трупи мамонтів. Скупчення великої кількості трупів цих тварин свідчить про те, що в значній своїй частині вони були наслідком їх природної загибелі.

Про можливість природного походження скупчень трупів тварин свідчать численні приклади, що їх наводять палеонтологи та геологи для різних періодів історії землі (скупчення третинних гіпаріонів під Павлодаром на р. Иртіші, слонів четвертинного періоду на Тамані або носорогів у с. Гамково коло Смоленська).

Ці скупчення, безумовно, ніякого відношення до діяльності людини не мали.

Зникаючий льодовиковий покрив створював необхідні умови для збереження трупів тварин у мерзлому ґрунті, біля скупчення яких охоче оселялась людина пізньопалеолітичного часу. Використовуючи трупи мамонтів для їжі, людина одночасно полювала і на тварин, що її оточували, в тому числі на живих ще мамонтів, приносячи на стоянку окремі частини їх туш.

Місцями такі скупчення були, мабуть, досить значними. Це приваблювало первісних мисливців та збирачів різних за часом епох пізнього палеоліту. Вони оселялись коло таких скупчень мамонта, залишивши після себе групи стоянок, наприклад, Костенко-Боршевську на Дону, Новгород-Сіверську та Брянську на Десні та ін.

Отже, можна зробити висновок про те, що використання трупів мамонтів та інших тварин, які були своєрідним харчовим і виробничим запасом для жителів стоянок, поряд з мисливством, були характерною побутовою особливістю в господарському житті пізньопалеолітичної людини.

Наведені тут міркування в значній мірі підтверджуються характером культурних залишків на Супоневській стоянці. Для підтвердження викладеного вище можна послатися на вже давно висловлену Ф. Енгельсом думку про те, що народів, „...які живуть *тільки* з полювання, ніколи не існувало; для цього здобич від полювання надто ненадійна“¹.

Можна думати, що активне полювання не завжди могло задовольняти потреби груп первісних мисливців і не гарантувало їх від періодичних голодувань. Це примушувало їх, крім полювання, займатися ще збиральництвом досить бідних дарів тундрової природи прильодовикових просторів та вдаватися до інших промислів, що доповнювали харчові запаси під час невідлого полювання.

Як і на інших стоянках цього часу, об'єктом полювання для жителів стоянки був також песець, залишків якого знайдено на ній дуже багато (понад 300 кісток, скупчених в невеликому заглибленні). Наявність серед цих залишків значної кількості відрізаних лапок песця, які зберегли анатомічне положення суглобів, свідчить про те, що на песця полювали, мабуть, головним чином, заради хутра.

Збирання їстівних рослин, плодів і коріння, морських та річкових черепашок також мало важливе значення в житті мешканців стоянок пізнього палеоліту. Подібну картину можна спостерігати в побуті народів крайньої Півночі до недавнього часу.

Такий спосіб життя первісної людини і його господарської діяльності в галузі збиральництва в період середнього ступеня дикунства, до якого повністю належить і увесь пізній палеоліт, знаходить повну і яскраву характеристику у Ф. Енгельса, який вказує, що „заселення нових місць

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполіт-видав, К., 1948, стор. 22.

і безупинне діяльне шукання у зв'язку з оволодінням вогнем, що його добували тертям, дали такі нові засоби харчування, як спечені в гарячому попелі або пекарних ямах (земляних печач) коріння і бульби, що містять у собі крохмаль...¹.

Рибна ловля, безсумнівно, була відома жителям стоянки і відіграла певну роль в їх житті, будучи, по суті, одним з видів полювання; вона здійснювалася тими ж знаряддями праці.

Вивчення матеріалів та документів розкопок дало можливість встановити, що на Супоневській стоянці були житлові і господарські споруди. При цьому вони можуть бути розподілені на два типи: на міцні, довготривалі та легкі, як видно — літні, сезонні.

Міцні, постійні житла-напівземлянки, що мали вогнища, пов'язані з скупченнями спеціально відсортованих кісток та бивнів мамонта, значна частина яких входила в конструкцію самих жител (розміщені по краю черепи та довгі трубчасті кістки, скупчення бивнів зверху заповнення житла та ін.).

Усі ці житла були зруйновані водою пра-Десни, що розлилася і розмила вміст вогнищ та відклала темний вугільний прошарок поза житлами, нижче по схилу тераси. Зруйновані міцні житла були перекриті алювіальним піском, зверху якого знову оселилася людина, що залишила після себе легкі літні житла у вигляді неглибоких ям з незначним вмістом кісткових залишків. Ями ці не мають добре виявлених вогнищ. Можна думати, що такі житла мали перекриття у вигляді легких куренів.

Вивчення кременного та кісткового матеріалу з усієї розкопаної частини стоянки дає підставу твердити про те, що обидва типи жител були близькі між собою в часі і що вони належать до єдиного культурного комплексу, штучно розділеного розливом ріки, тривалість якого була, як видно, дуже незначною. Вони належать одному і тому ж первісному колективу, що залишив зруйновані міцні житла і повернувся потім на своє колишнє місцепроживання після спаду води, влаштувавши поверх відкладеного піску нові легкі житла. Встановлена на стоянці і наявність господарських споруд, які служили місцем зберігання запасів їжі та матеріалів для виробів у вигляді численних бивнів, кісток і навіть великих частин туш тварин, головним чином мамонтів.

У дослідженні Супоневської стоянки в різні роки брав участь ряд радянських археологів і геологів, які по-різному сприймали і пояснювали здобутий на стоянці численний і дуже цікавий речовий матеріал. Тому природно, що, хоч цей матеріал і не був науково опрацьований, стоянка все ж потрапила в усі зведені праці по палеоліту нашої країни, а для порівняння з іншими стоянками згадується в ряді спеціальних робіт, присвячених іншим пам'яткам пізнього палеоліту.

Проте досі не існує єдиного погляду в питанні датування стоянки. Різні автори, виходячи часто з якоїсь однієї особливості, відносять її до тієї чи іншої епохи, причому датування це має межі від орин'яку до пізнього мадлену. Аналіз знахідок у Супоневі і зіставлення їх із знахідками на інших пізньопалеолітичних стоянках дають повну

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполіт-видав, К., 1948, стор. 22.

підставу віднести Супоневську стоянку до самого початку мадленської епохи.

Порівняння кремінних знарядь Мезина та Супонева виявило їх різну схожість як надзвичайно великою кількістю знарядь, так і характером їх форми. Наявність ряду схожих виробів із кісток та бивнів мамонта, особливо з характерним геометричним орнаментом, ще більше зближує ці стоянки і дає підставу гадати, що вони близькі між собою в часі, а можливо, навіть одночасні. Приналежність їх, особливо супоневської, до самого початку мадленської епохи досить переконливо доведена П. П. Єфіменком¹.

На підтвердження цього можна вказати на знахідки в Супоневі деяких форм знарядь, що характерні для індустрії стоянок пізньоорин'якського часу (вістря типу гравет, багатофасеткові різці та ін.), які можна розглядати як елементи переживання старих форм знарядь праці на новому, мадленському етапі розвитку первісного суспільства. Кількість подібних знарядь на стоянці досить незначна і тому не може бути підставою для датування її більш раннім часом.

Наявність на стоянці знахідок, прикрашених лінійним геометричним орнаментом, який є характерною особливістю ранньомадленських стоянок Східної Європи — Кирилівської, Мезина та Єлісеєвичів ще раз підтверджує ранньомадленський вік Супонева. Знахідки в Тимоновці та Чулатові і окремих екземплярів кремінних знарядь, які є характерною рисою Супонева (різці з поперечним сколом), дають підставу припускати, що ці стоянки були близькі в часі до нього, проте дещо трохи пізніші. Щодо подібності і зв'язку Супонева з більш пізніми пам'ятками, то найближче до нього стоять Гінцівська та Боршевська II (нижній горизонт) стоянки, що належать, як відомо, до середньої доби мадленської епохи.

До числа найбільш подібних знарядь із кременю можна віднести численні короткі скребачки на уламках пластинок, короткі подвійні та округлі скребачки геометричних обрисів, маленькі бокові різці, пластиночки з притупленим краєм і ряд інших. На близькість у часі Супоневської стоянки до нижнього горизонту Боршево II вказує і подібність орнаментальних мотивів на виробах з кістки та бивнів.

Для мадленських стоянок Східної Європи можна встановити таку послідовність: Мезин—Супонево—Тимоновка—Боршево II (нижній горизонт) — Гінці.

¹ П. П. Єфіменко, *Первобытное общество*, стр. 554.